

Arthur S. Christensen

Aksel E. Christensen

11. september 1906 – 15. december 1981

Af E. Ladewig Petersen

Fremfor at bruge den knappe plads på en udførlig præsentation af Aksel E. Christensens lange og dynamiske karriere fra skomagerhjemmet i Korinth på Sydfyn til én af dansk historieforskningens *grand old men* – en forvandling fra grim ælling til svane, som han selv så tilbage på med en blanding af stolthed og tilgivet forurettelse – vil jeg foretrække at forsøge på at karakterisere nogle enkelte sider af hans grundholdninger og indsats, af hans videnskabelige fysiognomi.¹⁾

Et hovedindtryk gennem de 35 år, jeg kendte Aksel E. – som han hed i daglig omgang og selv kaldte sig – var et nærmest olympisk temperament, skønt fynbo af fødsel. Han kunde svæve på skyer af begejstring, og han kunde lægge hele sin vitalitet i diskussion af faglige eller samfundsmæssige problemer, som optog ham, men hans temperament kunde også finde udløsning i harme af formidable dimensioner, når han mente, at der skete overlast mod ret og retfærd. Alle disse elementer blev også hovedtemaer i hans forskning, hans undervisning, hans omsorg for studerende og medarbejdere og for hans administrationsarbejde i den menneskealder, som ligger mellem professorudnævnelsen i sommeren 1948 og hans død i december 1981.

Selv har Aksel E. Christensen flere gange karakteriseret første halvdel af vort århundrede som Erik Arups epoke i dansk historieforskning, båret af Arups klippefaste tro til objektiv empiri og lovbundet kontinuitet i det historiske udviklingsforløb. To verdenskrige og mellemkrigstidens brutalitet betog nok Arup illusionen om historikerens mission som *magistra vitae*, men anfægtede ikke hans videnskabelige idealer. For den unge generation – og ikke mindst markant hos Aksel E. Christensen – blev reaktionen den modsatte. Objektivitet som absolut størrelse og den lovbundne fremskridtstro måtte afskrives; historikeren fik sit eget ansvar som formidlende mellemed mellem fortid og nutid.

¹⁾ Jf. også Sv. Ellehøj i Københavns universitets årbog 1982. Kbh. 1983, Nekrologer, s. 19-23 og Kai A. Hørby i Historisk tidsskrift (herefter : HT) 82. Kbh. 1983, s. 334-42.

Den absolutte og endegyldige historie måtte opgives til fordel for historikerens fortolkning af kilder og sammenhænge i forhold til *den* virkelighed, de repræsenterer, hver især eller fremfor alt i indbyrdes konfrontation. Mødet med de totalitære regimer og besættelsestiden aktualiserede problemerne omkring magt, ret og ideologi; de nødvendiggjorde et opgør med empiri og evolutionstro, og de blev gennemgående temaer i Aksel E. Christensens forskning.

Efter at være kommet til København i 1926 på den cykel, som fulgte ham gennem hele hans tilværelse, var Aksel E. Christensens skæbne bundet til Københavns universitet i netop halvtreds år. Efter guldmedaille og embedseksamen 1931-32 kan vi gennem afhandlinger og anmeldelser følge hans gradvist spirende og personlige kamp for at afklare sit forhold til så centrale spørgsmål som historiske »kendsgerninger«, »virkelighed« eller teori og syntese. Mange træk i hans arbejder præges endnu naturligt nok af hans universitetslærere, Aage Friis – som han altid omfattede med dyb respekt – og Erik Arup.

Men gang på gang rettede Aksel E. Christensen skytset mod aprioriske teorier, i hans øjne i bedste fald konstruktioner, i værste fald metafysik. Den moderne historikers »teorier og beviser (er) mere holdbare«, siger han, fordi »de hviler på kendsgerninger«; alene de »sætter os istand til at opbygge de rette teorier om historisk udvikling«. I praksis lærte måske netop »konfrontationsmetodik«, historikerens modstilling af indbyrdes uafhængige kilders vidnesbyrd Aksel E. Christensen, at de hver især repræsenterer en eller anden form for virkelighed, og at både kildetolkning og etablering af sammenhæng og forståelse kræver historikerens aktive medvirken på eget ansvar og uden Arups overordnede lovmæssigheder.²⁾

Gradvis udkrystalliseredes ligeledes den forskningsform, som blev Aksel E. Christensens foretrukne og på én gang hans force og begrænsning: Sine resultater nåede han ved konfrontation af forgængernes tolkninger med kildematerialet, ofte gerne i grænseområderne af hans eget fag. Højdepunkterne er de fornemme afhandlinger 1938 om Danmarks befolkning i middelalderen og 1946 om den såkaldte livsfæstefordrning 1523. Den første konfronterer netop forgængernes folketalsberegninger med kildernes vidnesbyrd, de skriftlige såvel som de geografiske og arkæologiske, men fremhæver tillige, at de hver især og i indbyrdes samspil repræsenterer hver sin virkelighed. Metodiken er den samme i

²⁾ F.eks. HT 10. r. II. Kbh. 1932-34, s. 694 f.; 10. r. III. 1934-36, s. 309-11, 440 ff.

afhandlingen om livsfæsteforordningen, men begge fører ud over Arups evolutionsteori ved den udtrykkelige betoning af middelalderens kompli- cerede befolkningsudvikling og af reformationstidens dybe sociale brud- flader.

At Aksel E. Christensen i begyndelsen af 1940'erne distancerede sig fra sprogvidenskabens – Hjelmslevs og Stender-Petersens – krav til generali- sation og lovmæssigheder, før historieforskningen kunde gøre krav på videnskabelighed, kan ikke forundre. Mere overraskende måske, at han – sikkert i overlagt modsætning til flere fagfæller – i 1937 accepterede – omend noget tøvende – den svenske økonomiske historiker, Eli F. Heckschers økonomiske »aspektteori«, der analyserede et samfunds komponenter og funktioner i logisk sammenhængende rækkefølge fra befolkning, produktionsforhold og erhverv til politik. Historikerens opga- ve, hedder det, består i på grundlag af kendsgerningerne at fastslå samfundsmæssige regelmæssigheder og sammenhænge, som er uforan- derlige og uafhængige af politik. Aksel E. Christensen anlægger her en strukturel betragtning; han fremhæver, at teori er et heuristisk redskab, men også, at den økonomiske teori giver historikeren midler til at formulere spørgsmål, til at foretage korrektion af kildernes udsagn og til afprøvning af sammenhænge.

Aksel E. Christensen havde under et studieophold ved Heckschers *økonomisk-historiska institution* i Stockholm i 1932 lagt grunden til de studier over den hollandske Østersøhandel omkring 1600, som i 1941 indbragte ham doktorgraden for hans »Dutch Trade to the Baltic about 1600«. Grundlaget lå i konfrontationen af indbyrdes uafhængige kildevidnes- byrd, som registrerer samme historiske situation; teknikken var ikke ny, men i modsætning til andre historikere, som nøjedes med at konstatere øresundstoldregnskabernes underregistrering af vareomsætningen, vilde Aksel E. Christensen ikke slå sig til tåls. I overensstemmelse med de anskuelser, han havde anlagt i sin anmeldelse af Heckschers værk 1937, vilde han vide, hvad regnskabsserien repræsenterede funktionelt, i forhold til andre kildekomplekser og i forhold til virkeligheden. Og han vilde med støtte i andre kilder oparbejde en – omend kronologisk varierende – kvantitativ målestok, som kunde bringe en rekonstruktion af Østersøhandelens virkelige omfang og forandringer indenfor rækkevid- de.³⁾

Disputatsen blev på én gang både hans dristigste og mest originale

³⁾ Sst. 10. r. III, s. 112-27; Hansische Geschichtsblätter 59. Lübeck 1934, s. 137-42.

arbejde, selvom undertitlen, »Studies in the Sound Toll Register and Dutch Shipping Records« markerer en klarere afgrænsning af den helhed, han havde stræbt mod. Hans hovedinteresse og hovedintentioner – som allerede fremtræder præcist i et foredrag i Riga i 1938 – lå i at karakterisere den materielle baggrund for hollændernes ekspansion i Østersøen og Skandinaviens europæisering i 1600-tallet. Men hans konfrontation af forskellige kildekomplekser, øresundstoldregnskaberne, fremmede toldregnskaber og hollandske notar- og købmandsarkiver førte ham frem til mange væsentlige resultater, karakteristikken af den eksplosive amsterdamske handelskapitalisme, handelsteknik og handelsrytme. Kildekomplekserne afspejler påny hver sin virkelighed, men kildekonfrontationen gav ham fremfor alt en målestok til korrektion af vareregistreringen i øresundstoldregnskaberne, den sammenhængende kildeperiode, som nødvendigvis måtte lægges til grund for rekonstruktionen af vareomsætningen. Og ligeså væsentligt: Som den første påviste Aksel E. Christensen, at transitbalancen i Helsingør faldt ud til gunst for Østersøområdet.

Desværre fik Aksel E. Christensen aldrig lejlighed til at videreføre disse studier til det egentlige mål: Behandlingen af den magtfulde hollandske ekspansion. Og alligevel lægger både disputatsen og de to konkurrenceforelæsnings 1945, som nøgternt og præcist karakteriserede den franske og danske enevælde som organiseret vold bag en façade af legitimering *post festum*, op til hovedlinien i Aksel E. Christensens senere forskning, forholdet mellem konkret magt og dens retlige legitimering, indledt med gennembrudsværket »Kongemagt og aristokrati. Epoker i dansk middelalderlig statsopfattelse« (1945) og afrundet ved afskedsforelæsningerne 1976 over »Ret og magt i dansk middelalder«.

Bogen om kongemagt og aristokrati lader sig næppe forstå uden dens internationale forudsætninger: Mellemligstidens intense diskussion om brud eller kontinuitet mellem oldtid og middelalder, franskmænd Marc Bloch's strukturelle analyse af det feudale samfund, svenskeren Sture Bolins studier over valdemarstidens militære aristokrati og svenskeren Erik Lönnroths analyser af unionstidens aristokratiske og monarkiske ideologi. Resultatet blev påvisningen – endnu i forsigtige vendinger – af, at den danske middelalder falder i en række monarkisk eller aristokratisk farvede faser, som hver især formulerede sin legitimitet. Han fulgte senere (1954) temaet op i et kort, men præcist rids af det danske standssamfunds epoker indtil junigrundloven, uden at dets opløsning i sig selv skabte social lighed eller retfærd.

Verdenskrigens vold havde naturligvis også givet andre forskere – Hartvig Frisch, Vilh. Grønbech, Hal Koch – impulser til studier over magt og ret. Men for dansk historieforskning brød »Kongemagt og aristokrati« staven over både en sejglivet, antiaristokratisk tradition, som havde betragtet forholdet mellem monarki og aristokrati som en næsten axiomatisk og permanent modsætning, og med den arupske antagelse af kontinuerlig og organisk vækst frem mod det moderne samfund. I begge henseender blev dette opgør overordentligt frugtbart; det stimulerede omvurderingen af det danske adelsvælde, og det afstak vejen for Aksel E. Christensens egen revision af dansk middelalder. I to store afhandlinger 1949-54 kunne Aksel E. Christensen således gnidningsfrit og funktionelt indføje det danske landbosamfund i det billede af senmiddelalderens økonomiske og sociale kriser, som moderne forskning – deriblandt han selv i befolkningsafhandlingen allerede 1938 – havde opbygget – med kraftig betoning af den sociale mobilitet over grænserne mellem lavadel og bondestand overfor de tendenser til aristokratisering, som peger frem mod det eksklusive, danske adelsvælde.

Dertil kom også nye, ydre impulser, især Sture Bolins studier over møntfundenes vidnesbyrd om vikingetidens internationale handelssammenhænge og Poul Nørlunds og Olaf Olsens fremdragelse af de mægtige Trelleborganlæg, som Aksel E. Christensen konsekvent inddrog i sit revisionsarbejde. Betydeligst er hans afhandlinger om Danmarks forhold til hansestæderne (1957) og »Mellem vikingetid og valdemarstid« (1966), som med megen vægt karakteriserede den tidligere middelalder som en enestående og selvstændig vækst- og organisationsperiode, som først blev afbrudt i 1200-tallet. Begge disse og andre arbejder vidner om Aksel E. Christensens kampglade arbejdslyst, men de gjorde samtidig definitivt op med Arups positivistisk farvede betoning af, at overlegne kulturimpulser udefra havde formet landets vækst.

Karakteristisk for disse værker bærer de mere præg af revision/hypotese og diskussion end af syntese i egentlig forstand, af kritisk dialog med forgængeres eller nabovidenskabers fortolkning konfronteret med kildeinterpretation. Aksel E. Christensen afviste stadig kategorisk forskning på generaliserende grundlag og indrømmede kun nødtigt og sent teori en plads som heuristisk redskab. Den kritiske historikers syntese bestod i »møjsommelig« opbygning af et skelet, hvis enkeltdele »må være fast forankret i vidnefast virkelighed og indbyrdes forbundne i et friktionsfrit system; omkring det opbygger han så den samlende syntese som en helhed, hvis enheder alle er fæstnet til syntesens basale elementer«.

Ved en anden lejlighed i 1959 brugte Aksel E. Christensen den nærliggende sammenligning, at arkæologen ikke længere bygger potteskår ind i en rekonstruktion af et kar således, som han på forhånd formodede, at genstanden havde set ud. I stedet fæstnede han skårene i et spinkelt stativ. »Man ser kun de konkrete brudstykker (virkeligheden), men man overbevises om, at de udgør dele af en ægte helhed – det smukke kar med ornamenten og figurer, der engang har eksisteret«. Forsøg på enten at godtage eller forkaste et kildevidnesbyrd »for derefter at indpasse det i et logisk sammenhængende forløb« afvises som »traditionel positivisme«.⁴)

Parallellen indkredser meget klart en række af Aksel E. Christensens grundbegreber, men markerer også deres grænser. Hans bemærkninger om godtagelse eller forkastelse af kilder betyder ikke, at han ville lægge kildekritikken bag sig, men at han principielt distancerede sig fra at acceptere en kildes eget informationsindhold efter kritisk kontrol, verifikationsanalyse kaldte Aksel E. Christensen det. Gode eller slette kilder eksisterer ikke; enhver kilde må tolkes efter sin oprindelse og funktion, inden historikeren stiller de spørgsmål til den, som den egner sig til at besvare. Kendsgerningerne reduceres altså fra Arups absolutte og uproblematiske begreb til historikerens tolkning af, hvorledes de kan eller skal forstås i sammenhængen og i forhold til »virkeligheden«, som til gengæld ikke problematiseres i helt samme omfang.

Og på samme måde kan vi fra første færd iagttage afstanden til Erik Arups »digtning over kendsgerningerne« med støtte i lovmæssigheder, som på forhånd var fastlagt. Det er med rette blevet fremhævet, at Aksel E. Christensen snarere digtede over kildernes ophavssituation.⁵) Hans arbejde med kildekomplekserne til Østersøhandelens historie er meget karakteristisk. Øresundstoldregnskaberne må nok lægges til grund for korrektionen af vareregistreringen, fordi de udgør en sammenhængende serie. Men i sig selv repræsenterer de en administrativ og fiskal situation og aktuelle toldbesvigelser. Og de hollandske notarialarkiver kan ikke benyttes som kvantitativt korrektiv, fordi de er institutionelt ensidige eller begrænsede, men til gengæld belyser handelsformer, ruter og handelsteknik i en afgrænset nederlandsk sektor.

Aksel E. Christensens skarpe og konsekvente afvisning af aprioriske teorier sigtede formentlig mod det forrige århundredes spekulative

⁴) HT 11. r. VI. Kbh. 1960-62, s. 363 f.

⁵) Kai A. Hørby, anf. arb., s. 337.

systemer; »positivisme« var i hans pen snarest et ukvemsord, men det samme gælder også hans kategoriske afstandtagen fra moderne forsknings anvendelse af modeller. Han fastholdt med rette, at historie er og bør være en individualiserende og ikke en generaliserende videnskab; dens opgave er at stille spørgsmål og at formulere hypoteser således, som især franske historikere havde betonet. Historikerens – eller arkæologens – opbygning af et stativ rummer dog vel i sig selv en teoridannelse, som Aksel E. Christensen selv snarest har opfattet som begrundet i empiri eller i den erfarne historikers indsigt.

Hans uvilje mod at reducere historie til en generaliserende samfundsdisciplin med ødelæggende videnskabelige virkninger er fuldtud berettiget, men netop gennem ofte temperamentsfulde diskussioner nåede han dog frem til at anerkende, at teori lader sig anvende som heuristisk analyseramme således, som han jo selv havde været inde på i 1937. I 1974 kunne han gå med til, at historikeren »ikke (må) undlade at benytte modellforskerens forfinede begrebsapparat og sindrige analysemetoder, men han må aldrig glemme, at hans egentlige indsats som historiker ligger mellem problemstilling overfor kilder, metode og modeller på den ene side og forklaringen af den historiske virkelighed som slutresultat på den anden side«. ⁶⁾

Fornemme eksempler på Aksel E. Christensens retrospektivt empiriske synteser foreligger i »Vikingetidens Danmark« (1968), i hans behandling af perioden 1042-1241 med knudepunkter i centrale kildekomplekser i »Gyldendals danmarkshistorie« (1977) og i hans sidste og desværre ufuldførte værk om senmiddelalderens nordiske unioner, atter en gendrivelse af ældre og yngre forsknings skandinaviske visioner. Hans heroiske kamp med kildematerialet og dets ophavssituation fæstnes i en række funklende situationsanalyser, som fremhæver betydningen af tilfældige eller uberegnelige faktorer, men som også skulde bane vejen for empirisk helhedsforståelse.

Strukturgenbrydende blev Aksel E. Christensens forskning altså i den forstand, at han på afgørende punkter gjorde op med Erik Arups (aprioriske) tradition. Hans synteseform havde indlysende pædagogiske fordele, men det er muligt også, at hans syntesebegreb hindrede ham i at drage de fulde konsekvenser af sin nyfortolkning og systematiske anvendelse af magt og ret som analyseredskaber. Hans mest avancerede arbejde er for mig stadig disputatsen, »Dutch Trade to the Baltic«.

⁶⁾ HT 76. Kbh. 1976, s. 69; jf. s. 60 og sst. 81. Kbh. 1982, s. 446 ff. og 464 f.

De to grundbegreber opfattede han måske nok for statisk, som uforanderlige normer, men understregede til gengæld med rette, at bedømmelsen af retfærdighed i fortiden er en overordentlig vanskelig sag, fordi vi kun kender domspræmisser og kendelse; ret og retfærdighed var og er ikke nødvendigvis identiske. Han kunne i 1974 protestere mod begrebet organiseret vold, fordi magt normalt udøves med fredelige midler, hvorimod vold kun er »en særligt brutal form for udøvelse af magt«; afstanden er blot næppe stor.⁷⁾ Ludvig XIV's udenrigspolitik karakteriserede han i 1946 i stærke vendinger som tidsbestemt, »brutal machiavellistisk magtpolitik... bag et skær af legitimitet og moderation; ... det var magten, der styrede retten«; og den tidligste danske enevælde prægedes »af doktrinære, absolutistiske maximer«, autoritær magt, som i realiteten hviler i sig selv og begrunder sig selv, men bag en teokratisk façade.⁸⁾ Adelsvældens balancesystem af magt og ret lå ham nok noget fjernere; hans forfædres undertrykkelse som fæstere under Arreskov gods sad ham dybt i blodet.

Nøglebegreberne magt og ret blev givetvis inspireret af samtidige impulser. De banede vejen for en ny og mere differentieret indsigt i fortiden, men fik også afgørende betydning for Aksel E. Christensens omfattende og ansvarsbevidste administrative arbejder og hans nøgterne syn på sin samtid. Han fremhævede ofte og med rette udleveringen af de norrøne håndskrifter som et skoleeksempel på politisk, men ideologisk tilsløret overgreb på retten. Han kunne endnu til det sidste med usvækket temperament vende sig mod den moderne formynderstat og den statsmagt, der ser det som sin fornemste opgave at beskytte sig mod borgerne eller konservere sig selv bag legitimerende tågeslø. Men han bevarede til det sidste også sin absolutte tro på den fri tanke og det fri universitets livsvilje og levedygtighed, trods politisk og administrativt betingede, men i hans øjne usagkyndige reformer, smykket af etiketten samfundsrelevans.

Aksel E. Christensen blev med årene nærmest en institution, urokelig og næsten tidløs. Han inddrog med kyndig og fast hånd sine unge medarbejdere i universitetsarbejdet. Det var både krævende og lærerigt, men for adskillige udviklede det tillidsfulde og ansvarsbevidste samarbejde sig til fortrolighed og gavmildt venskab, båret af Aksel E. Christensens begejstring og temperament og af hans kompromisløse krav til ret og retfærd. Han har efterladt sig en videnskabelig og personlig indsats af

⁷⁾ Sst. 76. Kbh. 1976, s. 65.

⁸⁾ Gads danske Magasin 1946 (Kbh.), s. 97 f. og Scandia XVII. Lund 1946, s. 62 f.

stort og blivende format, og vi kan kun i ærbødighed og taknemmelighed ære hans minde.

Bibliografi

Til bibliografien i Aksel E. Christensen, Danmark, Norden og Østersøen. Udvalgte afhandlinger. Kbh. 1976, s. 277-82 kan nu føjes:

Fra Kr. Erslev til Erik Arup. Linier i dansk historieskrivning i nyere tid, udg. af Historisk samfund. Kbh. 1976, s. 12-34.

Anm. af N. Steensgaard, Carracks, Caravans and Companies. Kbh. 1974. HT 76. Kbh. 1976, s. 59-70.

Tiden 1042-1241. Gyldendals danmarkshistorie I, red. af Aksel E. Christensen o.a. Kbh. 1977, s. 211-399.

Norsk senmiddelalder (Anmeldelsesartikel). Heimen XVII. Oslo 1978, s. 573-89.

Anm. af A. Wittendorff, Alvej og kongevej. Kbh. 1973. HT 78. Kbh. 1978, s. 272-80.

Nekrolog over Jerker Rosén. HT 78. Kbh. 1978, s. 340-41.

Ret og magt i dansk middelalder. Kbh. 1978. 97 s.

Anm. af Olaf Olsen o.a., Fyrkat I-II. Kbh. 1977. HT 79. Kbh. 1979, s. 103-12.

Anm. af K. Hørby, Status regni Dacie. Kbh. 1977. HT 79. Kbh. 1979, s. 397-407.

Kalmarunionen og nordisk politik 1319-1439. Kbh. 1980. 309 s. + plancher.

Anm. af J. Jensen o.a., Dansk socialhistorie I-III. Kbh. 1977-80. HT 81. Kbh. 1981, s. 443-70.

Problemerne omkring forordningen om livsfæste af 1523. Fortid og Nutid XXIX. Kbh. 1982, s. 672-81.